

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi
Atatürk University Journal of Faculty of Letters
Sayı / Number **62**, Haziran / June **2019**, 45-62

**ESKİ MEZOPOTAMYA TIBBİ ve GÜNÜMÜZ ANADOLU'SU
GELENEKSEL HALK TIBBİ: BENZER YÖNTEMLER ve BU
YÖNTEMLERİN İNANÇLARLA BAĞLANTILARI***

**Medicine of Ancient Mesopotamia and Traditional Folk Medicine of
Modern Anatolia: The Similar Applications and These Applications'
Connections with Beliefs**

(Makale Geliş Tarihi: 21.02.2019 / Kabul Tarihi: 12.05.2019)

Nejla ALPER**

Rainer M. CZİCHON***

Öz

Şu anki bilgilere göre tıp tarihindeki en erken yazılı kayıtların bulunduğu Mezopotamya'da ele geçmiş çivi yazılı tabletler incelendiğinde, çağlar boyunca yaşanan teknolojik gelişimlere rağmen insanların hastalıklar hakkındaki düşüncelerinde köklü değişimler olmadığı görülmektedir. İnsanların hastalıkların sebeplerini hâlâ dini inançlarla ya da doğüstü varlıklarla bağdaştırması, tıbbi uygulamalar konusunda onları, günümüzde bilimsel çevrelerce çağdışı olarak nitelendirilen bazı yöntem ve kişilere yönlendirmiştir. Bu çalışmada, Mezopotamya toplumlarından bilinen ve günümüzde Türkiye'nin kırsal kesimlerinde hâlâ uygulanan benzer tıbbi yöntemler ve bu yön-

* Bu çalışma "Eski Mezopotamya'da Tıp (Asûtu)" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Nejla ALPER, Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Bölümü, Yüksek Lisans Öğrencisi; *Graduate Student, University of Uşak, Institute of Social Sciences, Department of Archaeology*, neclaalper87@hotmail.com, ORCID ID:<http://orcid.org/0000-0003-1172-8518>

*** Prof. Dr., Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü; *University of Uşak, Faculty of Science and Letters, Department of Archaeology*, rainer.czichon@usak.edu.tr, ORCID ID:<http://orcid.org/0000-0002-8246-9229>

temlerin inançlarla bağlantıları, alınan örnekler doğrultusunda anlatılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Din, Geleneksel Halk Tıbbı, Hastalıklar, Mezopotamya

Abstract

According to current information, when the cuneiform tablets found in Mesopotamia, the earliest written records in the history of medicine, are examined, it is seen that there are no fundamental changes in people's thoughts about the diseases despite technological advances. The fact that people still associate the causes of illnesses with religious beliefs or supernatural beings has led them to some methods and people who are now regarded as outdated by the scientific community. *In this study medical applications known from Ancient Mesopotamia will be compared with similar applications still in use in rural areas of modern Turkey.*

Keywords: Anatolia, Diseases, Mesopotamia, Religion, Tadtional Folk Medicine

Giriş

İnsan hayatındaki en önemli konulardan birisi tıptır. Kişilerin hastalanmasına sebep olan sorunların ve onlardan nasıl ve hangi yöntemlerle kurtulabileceklerinin bilinmemesi, her dönemde insanlara hem korku vermiş hem de merak konusu olmuştur. Bu anlamda yapılan çalışmalar da Erken Tunç Çağı'ndan itibaren kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Diğer konularda olduğu gibi tıp konusunda da en erken yazılı kayıt örneklerine Mezopotamya'da rastlanmaktadır. Bu sebeple tıbbın tarihsel sürecinin anlaşılması için öncelikle Mezopotamya tıbbi verileri incelenmelidir.

Mezopotamya, kuzeyde Toros Dağlarından güneyde Basra Körfezi'ne, batıda Doğu Akdeniz kıyıları ve Suriye Çölü'nden doğuda Zagros Dağlarına kadar uzanan topraklara verilen isimdir (Resim 1). Günümüz Kuzey Suriye ve Irak topraklarını kapsayan Mezopotamya, merkezinde yer alan Fırat ve Dicle nehirleri sebebiyle bu ismi almıştır (Tekin, 2017: s. 11-15).

Resim 1: Mezopotamya ve Anadolu Haritası

I. Eski Mezopotamya Tıbbı

Günümüze dek ele geçmiş çivi yazılı metinler içerisinde yer alan el kitapları, reçeteler, mektuplar, kanunlar, kehanet metinleri, mühürler vb. yazılı ve görsel kaynaklardan tıbbi nitelikli bilgilere ulaşılabilmektedir. Özellikle reçeteler olmak üzere, tüm bu metinler Mezopotamya toplumunda tıpla ilgilenen kişiler ve aldıkları unvanlar, bu kişilerin çalışma alanları, tanıdıkları hastalıklar, bilinen tedavi yöntemleri, ilaç yapımında kullanılan malzemeler ve ilaç yapım yöntemleri, cerrahi uygulamalar, tıbbın dinle bağlantısı gibi tıba dair pek çok konuda bilgi vermektedir.¹ 4 bin yıldan fazla süredir (en erken tıbbi metinlerden biri olan B14221 numaralı tıbbi tablet muhtemelen Ur III Dönemi'ne aittir) kaydedilen bu bilgiler sayesinde, günümüz Anadolu'sunda, modern tıbbın yanı sıra hâlâ uygulanmakta olan geleneksel halk tıbbında, Eski Mezopotamya tıbbından yansımalar olduğu görülebilmektedir. Şüphesiz binlerce yıllık süreç içerisinde reçetelerde yazılmış drogların² kullanıldıkları hastalık çeşitleri, uygulama yöntemleri ve uygulayıcıların uzmanlık alanları gibi konularda çok fazla değişiklik ve gelişim meydana gelmiştir. Ancak Eski Mezopotamya tıbbı ve günümüzde Anadolu'da uygulanan geleneksel

¹ Ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. Annie Attia, Gilles Buisson & Markham J. Geller (Eds.), *Advances in Mesopotamian Medicine from Hammurabi to Hippocrates*, Vol: 37. Boston: Koninklijke Brill NV.

² Drog, ilaç yapımında kullanılan organik, inorganik ya da sentetik kökenli ve tedavi edici özelliği olan tüm hammaddelere verilen isim (bkz. Drog Nedir?, 2017.).

halk tıbbi arasındaki benzerlik ve farklılıkların saptanabilmesi için, alınan örnekler doğrultusunda bazı karşılaştırmaların yapılması ve elde edilen verilerin tartışılması gerekmektedir.

Mezopotamya coğrafyasında ele geçmiş yazılı kaynaklar arasında tıp açısından en tanınmış örnekler, Philadelphia Üniversite Müzesi'nde sergilenen B14221 numaralı tıbbi tablet,³ bilinen en eski "rahip-doktor-veteriner"⁴ olan Urlugaledinna'ya ait bir mühür ve Assur'un son büyük kralı Assurbanipal'e ait kütüphanedir.

B14221 numaralı tıbbi tablet (Resim 2) sayesinde Sümerli doktorların ilaç hazırlama yöntemleri öğrenilmiş, aynı zamanda ilaç hazırlamada kullandıkları bitkisel ve hayvansal droglarla mineraller büyük oranda saptanabilmiştir. Samuel Noah Kramer'in "*The Sumerians: Their History, Culture, and Character*" adlı kitabında farmakope/pharmacopoeia (Kramer, 1963: s. 98) olarak nitelendirdiği tabletin ayrıntılı bilgiler içermesi, şu anki bilgilere göre tıp tarihindeki en eski "*el kitabı*" olarak tanınmasını sağlamıştır (Kramer, 2014: s. 86-90).

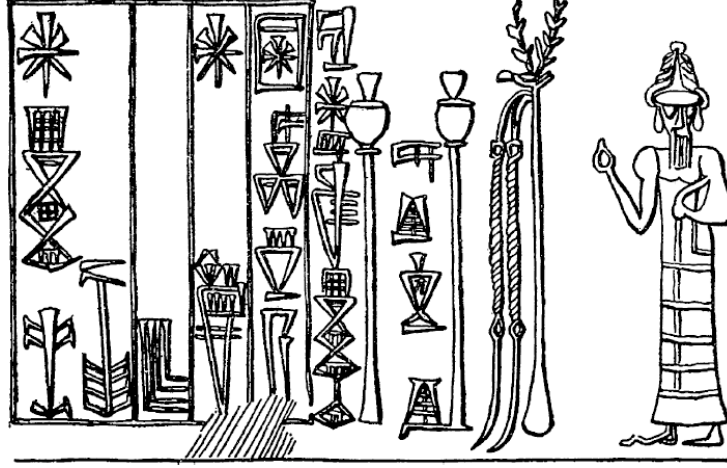
Resim 2: B14221 numaralı tıbbi tabletin ön ve arka yüzü

MÖ 2100 civarında yaşadığı düşünülen Hekim Urlugaledinna'nın kendine ait doktorluk mühründen (Resim 3), elinde muhtemelen bir ilaç tutan şifa tanrısı ile

³ Nippur'da bulunmuş tablet MÖ 3. binyıl sonlarına tarihlendirilmektedir (University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2017)

⁴ Mühür üzerinde çalışanlar tarafından Urlugaledinna için "*rahip-doktor-veteriner*" unvanları kullanılmıştır. Ancak Eski Mezopotamya'da hayvanlarla ilgilenen kişilerin tam olarak günümüz veterinerlerine karşılık gelip gelmediği bilinmediği için Hammurabi Kanunlarınının 224.-225. maddelerinde de (bkz. Tosun ve Yalvaç, 1975: s. 207.) belirtildiği gibi "*Öküz/Eşek Doktoru*"nun tercih edilmesi daha uygun olacaktır.

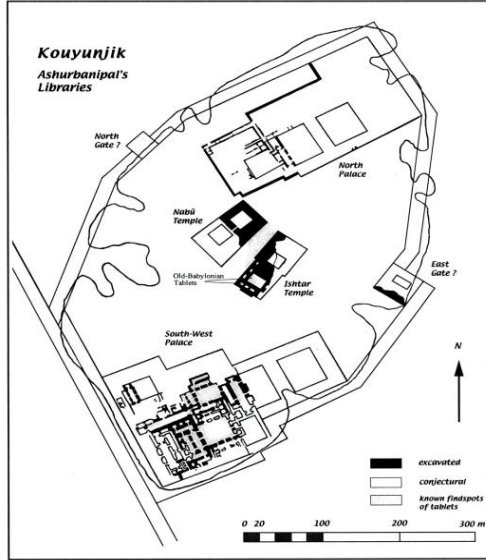
bir hekimin isimleri öğrenilmektedir. Ayrıca tanrı betimlemesi ve çiviyazısı arasında, bir ağaca asılmış cerrahi aletler ile yüksek ayaklar üzerinde duran ve muhtemelen ilaç koyulan kaplar görülmektedir (Çığ, 2012: s. 190). Bu sayede dönemin tıbbi araç-gereçlerine dair fikir edinilmektedir.

Resim 3: Urukaleddinna'ya ait mühür baskısı çizimi

Ninive'de yer alan ve MÖ 7. yüzyıla tarihlendirilen kütüphanenin önemi ise kendinden önceki dönemlerin yazılı kaynaklarının kopyalarını içermesinden kaynaklanmaktadır. Kuzey Sarayı, İhtar ve Nabu tapınakları ile Güneybatı Sarayı olmak üzere dört alandan (Resim 4) ele geçmiş çivi yazılı tabletler sayesinde MÖ 3. binyıl sonuna ait Mezopotamya tıbbi verilerine dahi ulaşılabilir (Sayılı, 1991: s. 411; Fincke, 2003-2004: s. 111-115; Library of Ashurbanipal, 2017).⁵

⁵ Ayrıca bkz. Finkel, 2018: ss. 80-87.

Resim 4: Assurbanipal Kütüphanesi

Gerek Assurbanipal Kütüphanesi'nden, gerekse kütüphane dışından ele geçmiş metinler sayesinde Mezopotamya'da tıpla ilgilenen ve şifacı kimliğine sahip olan kişilerin bulunduğu saptanmıştır. Bu şifacılar kendi içlerinde ikiye ayrılmakta ve uzmanlık alanlarına göre farklı unvanlar almaktadır. Buna göre hastalıkları, yaptığı büyü ve muskalar aracılığıyla tedavi eden şifacıya "Ašipu", doğadan elde ettiği droglardan hazırladığı ilaçlarla tedavi eden şifacıya da "Asû" adı verilmektedir (Geller, 2010: s. 43). Yazılı metinlerde günlük hayatla bağlantılar yetersiz kaldığı için Asû ve Ašipu arasında kesin bir ayırım olup olmadığı bilinmemektedir. Ancak bazı mektup ve reçetelerde iki şifacıdan, bazılarında ise yalnız olarak bahsedilmektedir (Heeßel, 2009: s. 14). Asû ve Ašipu'nun yanı sıra, hastalık süreci ve sonucu hakkında bilgi edinmek için, özellikle hayvan iç organlarıyla bakılanlar olmak üzere, çeşitli kehanet yöntemleri kullanan kâhinlere de başvurulmuştur. Bu kâhinlere de "Bārû" adı verilmektedir (Geller, 2010: s. 50).

Çivi yazılı kaynaklar arasında yer alan uluslararası mektuplaşmalardan, bu şifacıların krallar arasındaki mektuplara kendilerini konu ettirecek kadar geliştirdikleri görülmektedir. Örneğin Hitit İmparatoru III. Hattuşili ve Kassit Kralı II. Kadaşman-Enlil arasındaki mektuplaşmalardan II. Muwattalli Dönemi'nde Hitit'e gönderilen ve daha sonra geri dönmeyen şifacılar yüzünden iki ülke arasında dargınlıkların meydana geldiği (ayrıntılı bilgi için bkz. Heeßel, 2009: ss. 13-28) öğrenilmektedir. Yine metinlerden öğrenilen bilgiler arasında Eski Mezopotamya şifacılarının bildikleri hastalıklar, tedavi yöntemleri, kullandıkları droglar, araç-gereçler vb. ulaşılabilmektedir. Örneğin darbe sebepli çürük ve şişlikler için hazırlanmış bir tableten hem büyüyle hem de tıbbi reçeteye tedaviye dair bilgiler edini-

lır. Aşıpu tarafından yazılmış bir büyü reçetesine göre [“*If a man has a blow on the cheek, practical prescription for this: Lolium... in water from the well of the Temple of Marduk thou shalt bray, dust of four crossroads therein thou shalt col[lect], seven and seven times his mouth thou shalt cleanse, with the water from the well of the Temple of Marduk his mouth [thou shalt wash].*” (Thompson, 1930: s. 1)] büyü ve muskalarda tanrı/tanrıça isimleri, kutsal şehirleri, tapınakları, kullanılması gereken malzemeler, yapılması gereken işlemler, büyü sözlerin kaç kez söylenileceği belirtilmektedir. Mezopotamya tıbbi reçetelerinin standart formatına⁶ uygun bir şekilde Asû tarafından yazılmış olan tıbbi bir reçeteye göre ise [“*If a man is sick with a blow on the cheek, fir-turpentine, pine-turpentine, tamarisk, daisy, flour of inninnu, together thou shalt pound, strain, in milk and beer in a small copper pan thou shalt mix, spread on a skin, bind on him, and he shall recover.*” (Thompson, 1930: s. 2.)] öncelikle hastalığın sebebi (yanağa alınan darbe) belirtilmekte, ardından ilaç yaparken kullanılması gereken droglar (köknar ve çam terebentleri, ilgin, papatya, *inninnu*⁷ unu) listelenmekte ve son olarak da ilacın hazırlanışı ve nasıl alınacağı (hepsi birlikte ezilip bakır tavada süt ve birayla karıştırıldıktan sonra bir deriye sürülür ve darbe alan yer bu deriyle sarılır) hakkında bilgiler verilmektedir.

Reçetelerden edinilen bilgilerin yanı sıra, diğer metinler ve arkeolojik kazılarda bulunmuş insan kemikleri üzerinde yapılan incelemelerden Eski Mezopotamya'da, uzmanlık gerektiren trepanasyon⁸ gibi cerrahi uygulamalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Hatta Hammurabi Steli üzerinde yazılı olan kanun maddelerinden, mesleki suçlarla (215.-240. maddeler) ilgili olanları içerisinde “*Eğer bir hekim ağır yaralı bir adamı tunç neşterle ...*” şeklinde başlayan 215. ve 220. maddelerden (Tosun ve Yalvaç, 1975: s. 86, 206, 207), doktor cerrahi uygulamada bir hata yaptığında cezalandırıldığı, hastayı iyileştirdiğinde ise alacağı ücretler öğrenilebilmektedir.

Aslında günümüze dek ele geçen metinler içerisinde doğrudan Mezopotamya cerrahisinin gelişimine dair herhangi bir bilgi ele geçmemiştir. Bu sebeple cerrahinin savaşlar esnasındaki deneyimler sayesinde geliştirildiği düşünülmektedir (Adamson, 1991/2008: s. 93).

Gerek yazılı kaynaklar gerekse betimlemeler incelendiğinde Eski Mezopotamya halkının tedavi sürecinde dinle iç içe oldukları görülmektedir. Büyüyle/muskayla tedavilerde tanrı/tanrıça isimleri yazılmış, tıpla bağlantılı betimlemelerde yine tanrı/tanrıçalar ve sembolleri betimlenmiştir. Sadece bu kadarıyla kalın-

⁶ Fincke, Mezopotamya reçetelerinin standart bir formatı olduğunu, bu formatın da hastalıkların semptomları, içindekiler listesi ve ilacın hazırlanış ve uygulanışına dair açıklamalar şeklinde olduğunu belirtmiştir (bkz. Fincke, 2009: s. 85.).

⁷ Tıbbi amaçla unundan yararlanılan bir tür arpadır (bkz. “Inninnu”, 2004: s. 151.).

⁸ Örneğin Ebla'da bulunmuş Orta Tunç Çağı'na ait bir kafatasındaki trepanasyon izi (bkz. Mogliazza, 2009: ss. 187-192.).

mamiş Hammurabi Steli'ndeki epilog kısmında olduğu gibi beddua metinlerinde de tanrı/tanrıça isimlerine yer verilerek beddua edilen kişilerin sağlığının bozulması dilenmiştir.⁹

Tıbbi nitelikli metinlerin dini verileri de barındırmasının sebebi, insanların bilerek veya bilmeyerek günah işlediğinde tanrılar tarafından hastalıkla cezalandırılacaklarına ya da tanruların korumasından uzaklaştıkları için kötü ruh ve şeytanların saldırılarına uğrayarak hastalığa yakalanacaklarına inanmaları (Sayılı, 1991: s. 417; Atabek ve Görkey, 1998: s. 29), şifalarının da yine bu tanrılar tarafından verileceğine inanmaları (Böck, 2014: s. 129) olmalıdır. Tanrıça Gula bu konudaki en tanınmış ve en önemli karakterdir.

Metinlerde “*bēlet balāti*” yani “*sağlık tanrıçası*” olarak nitelendirilen Tanrıça Gula, Ninisinna ve Ninkarrak isimleriyle de anılmaktadır (Duymuş Florioti, 2014: s. 57). Burun, göz, kulak kanamalarına, sarılığa, sindirim sistemi rahatsızlıklarına ve çeşitli vücut ağrılarına neden olan Gula, aynı zamanda köpek ısırıklarını, sindirim sistemi rahatsızlıklarını, iskelet ve kas sistemi bozukluklarını iyileştirmekte ve vücut sıvılarını düzenlemektedir (Böck, 2014: s. 75, 129).

Tanrıçanın kutsal hayvanı köpektir¹⁰ ve betimlemelerde genellikle elinde neşter ve önünde köpeğiyle görülmektedir (Resim 5). Köpekle betimlenen tek tanrıça olma özelliğine sahip Gula, muhtemelen köpeğin salyasıyla kendi yaralarını iyileştirebilmesinden ötürü köpekle bağdaştırılmıştır (Böck, 2014: s. 21, 40).

Resim 5: Yeni Assur Dönemi'ne ait silindir mühür baskısında Gula ve Köpeği

⁹ LI. kolondaki 18.-65. satırlar (bkz. Tosun ve Yalvaç, 1975: s. 214-217.).

¹⁰ Tanrıçanın kült merkezi İsin'deki (Güney Irak) Gula tapınağında yapılan kazılar sırasında çok sayıda köpek iskeleti ele geçmiştir.

II. Günümüz Anadolu'su Geleneksel Halk Tıbbı

Tarih boyunca tedavi yöntemlerinde yok oluşlar ya da değişimler meydana gelmesine rağmen uygulamaktan vazgeçilmemiş ve sözlü olarak nesilden nesile aktarılmış, halkın kendisine ait sağlık bilgisine “*Geleneksel Tıp*”, “*Halk Tababeti/Sağaltmacılığı*” ya da “*Yerel Tıp*” isimleri verilmektedir. Ruh-beden sağlığı bütünlüğüne dayalı tedavi uygulayan geleneksel tıpta bilgiler nesilden nesile hem kadınlar hem de erkekler tarafından aktarılmaktadır. Ancak geleneksel tıp konusunda yapılan araştırmalarda, aynı zamanda hem bir eş hem de bir anne olan kadının bu bilgileri aktarmadaki rolünün daha büyük olduğu, uygulayıcıların da genellikle anne, annecanne ve babaannelerin olduğu görülmüştür (Kaplan, 2008: s. 1,3, 5).

Geleneksel tıp üzerine yapılan çalışmalarda, bu konu hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Örneğin William Rivers'a göre kökeni büyü ve batıl inançlara dayandığı için tıp, din ve büyü arasına kesin bir çizgi çekilemez. Bu sebeple halk tıbbı dinsel-büyüsel bir kavramdır. Don Yoder'e göre ise halk tıbbı ikiye ayrılmaktadır. Bunlardan birisi, hastalıklara karşı doğadan elde edilen ilaçların kullanıldığı “Doğal Halk Tıbbı”, diğeri din ve büyüün kullanıldığı “Dinsel-Büyüsel Halk Tıbbı”dır.¹¹ Aslında bu görüşler modern tıp ile geleneksel tıp arasındaki temel farkı ortaya koymaktadır. Modern tıpta sebep-sonuç ilişkisine dayalı kesin bilgi ön plandayken halk tıbbında inançlar ve deneyimlere dayalı bilgi ve uygulamalar ön plandadır. Ayrıca geleneksel tıpta modern tıpta olduğu gibi bedenin küçük bir parçasına yoğunlaşmak yerine, hem ruhun hem de bedenin iyileştirilmesine çalışılmaktadır (Kaplan, 2008: s. 51-53).

Sağaltma işlemi halk arasında hoca, üfürükçü, ocaklı, şeyh, lokman vb. isimler alan ve hastayı doğada bulunan maddelerden ürettiği ilaçlarla ya da dini inanç ve büyüyle iyileştirmeye çalışan “*geleneksel iyileştiriciler*” tarafından yapılmaktadır (Kaplan, 2008: s. 53, 58). Bu kişilerin iyileştirme işlemi esas ya da ikinci meslek olarak edindikleri görülmektedir. Ayrıca bu kişilerin dışında anne ve büyükannelerin de çocuklarının sağlığını korumak ya da daha sağlıklı olmaları için, minimum düzeyde de olsa, sağaltmayla ilgilendikleri ve bunu çocuklarının hafif rahatsızlıklarında uyguladıkları görülmektedir. Örneğin çocukları üşüttüğünde kaynatıldığı ihlamurun içine bal koyup içirmekte, ateşlendiğinde eklemelerine ve alnına sirkeli suyla ıslatılmış bezler koymakta, karnı ağrıdığında çocuğun çıplak göbeği üzerinde elini saat yönünde hareket ettirerek ya da karnına *tarhana korlaması*¹² sararak bağırsak hareketlerini hızlandırmakta, çocuk bir yerini incittiğinde ise zeytinyağıyla masaj yaptıktan sonra eğer incitme şiddetliyse haşlanmış bulgur ya

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Rivers, William H. R. (2004). *Tıp, Büyü ve Din*, İ. Enis Köksaldı (Çev.), İstanbul: Epsilon Yayınevi; Yoder, Don. (2013). “Halk Tıbbı”, *Folklor Doğru*, Sibel Yoğurtçuoğlu ve Ayfer Gülüm (Çev.), İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Folklor Kulübü, Sayı: 43, ss. 23-31.

¹² Hafif sıcak su ve tarhanayla yapılan, tene zarar vermeyecek sıcaklıktaki hamura “Tarhana Korlaması” denir. Bu hamur hafif eklem incinmelerinde ve gaz sancılarında, teni yakmayacak sıcaklıkta taze olarak hazırlanır ve soğumadan eklemelere ya da karına sarılır.

da sadece un ve suyla hazırladıkları hamuru sarmaktadırlar. Tıbbi anlamdaki tedavinin yanı sıra anne ve büyükannelerin büyüsel/dinsel tedavi uyguladıkları da bilinmektedir. Örneğin çocuk düştüğünde yarasına kondurduğu sihirli öpücüğüyle¹³ acı hissini kaybolmasını sağlamaktadır (Resim 6). Çocuğuna nazar değdiğini düşündüğünde ise Kur'an-ı Kerim'de yazılı olan İhlâs (3 kez), Fatiha, Felâk ve Nâs (birer kez) surelerini okuyarak çocuğunun üzerindeki kötü gözleri uzaklaştırmaktadır.

Resim 6: Jennifer Lawson kızı Alice'i öperken

Anne, anneanne ve babaannelerin dışında toplum içinde sağaltmayla ilgilenen ve onların diğer insanlardan farklı olarak iyileştirici özelliğinin olduğuna inanılan şifacılar genellikle “*Ocak/Ocaklı*” adı verilmektedir.

Türk Dil Kurumu'nda ocak, “*Halk hekimliğinde bir önceki kuşaktan el verme suretiyle aktarılan bilgileri kullanarak belirli bir şikâyeti veya hastalığı iyileştirdiğine inanılan aile*” şeklinde tanımlanmıştır (Türk Dil Kurumu, 2018). Orhan Acıpayamlı'ya göre şamanların¹⁴ günümüze ulaşmış hali olan ocaklar, İslami-

¹³ Örneğin 2010 yılında İngiltere'de, menenjit geçiren Alice Lawson adlı bebekten ümidi kesen doktorlarının yaşam destek ünitesini kapatmaları gerektiğini belirtmesi üzerine, annesi son kez kızını öper ancak cihazlar kapatıldıktan sonra kızı kendiliğinden nefes almaya başlar ve tamamen olmasa da iyileşir (ayrıntılı bilgi için bkz. Anne Öpücüğü ile Gelen Mucize. (Temmuz 2012). *Haber Türk Gazetesi*. 20 Aralık 2018 tarihinde <https://www.haberturk.com/dunya/haber/760822-anne-opucugu-ile-gelen-mucize> adresinden erişildi.).

¹⁴ Şamanizm din adamı olan şamanlar, şamanlık özelliğini doğaüstü varlıklar tarafından seçilerek ya da kan yoluyla aileden alarak kazanmaktadırlar. Miras yoluyla geçeceği zaman öncelikle seçilen evlat ya da torun şamanlık eğitimi alır, sonrasında bir tören yapılır ve şaman ilan edilir. Bu sayede şamanlık yeni nesile geçmiş olur. Her şaman, hem din adamı, hem kâhin hem de şifacıdır. Özel giysisini giyip hastalığın tedavisi için ayinler düzenler, aynı zamanda bitkilerden, hayvansal ürünlerden ve madenlerden ilaçlar hazırlayıp hastayı iyileştirir. İslamiyet sonrası şifacıları olan ocaklar şamanlar gibi cüb-be giyip ayinler düzenlemese de hem şifacılığın nesilden nesile aktarılma yolu hem de bazı iyileştirme yöntemleri açısından birbirine benzemektedirler [ayrıntılı bilgi için bkz. İnan, Abdülkadir.

yet'le birlikte dini özelliğini yitirmiş ancak tıbbi özellikleri devam eden kişilerdir ve ocaklı özelliklerini nesilden nesile “*el verme*” yöntemiyle aktarmaktadırlar (Acar, 2017: s. 55). El verme işlemi genellikle Şamanizm'deki gibi kan bağı olan kişilerle yapılır. Ancak Şamanizm'den farklı olarak ocak kişi kan bağı olmayan birisine de tedavi etme özelliğini aktarabilir. Kan bağı olmadan el alan bu şifacılar da *İzinli* adı verilir (Öngel, 1997: s. 11).

Ocaklar ilgilendikleri hastalıklara göre birbirinden ayrılmaktadırlar. Bazısı tek bir hastalıkla ilgilenirken bazısı birden fazlasıyla ilgilenmekte ve iyileştirdikleri hastalıklara göre isim (sarılık ocağı, kuduz ocağı vb.) almaktadırlar (Acar, 2017: s. 56). Erkek ya da kadın olabilen ocaklar hastalıklara karşı din, büyü, psikolojik tedavi, parpilama ve doğadan elde edilen (madeni, bitkisel ve hayvansal) ilaçlarla tedavi etme yöntemlerini kullanmaktadırlar (Öngel, 1997: s. 11, 17). Günümüz halk tıbbı şifacıları olan ocaklar ile Eski Mezopotamya şifacıları olan Asû ve Aşipu arasında uyguladıkları tedavi yöntemleri açısından benzerlikler olduğu görülmektedir.

Örneğin doğadan elde edilen ilaçlarla tedavi konusunda British Museum Babil Koleksiyonu'nda yer alan ve Yeni Babil Dönemi'ne tarihlendirilen BM 54641+54826 numaralı kırık tablette (Resim 7) yazılı reçetelerden birisi olan kanlı göz reçetesinde [8' "*If someone's eye[s] are full of [blood], day and night he cannot sleep, and he cannot see; the dark (part) of his eyes [...], 9' the inside of [his] e[yes] is (completely) red and his eyes are covered: you parch mustard and together with oil (and) honey i[n mi]lk of a ritually unclean woman; 10' you knead (this) and apply (in a bandage). (It is the demon) 'who holds back his breast'! (For) his cure you grind aşhur-mineral in butter (and) daub his eyes; root of the rapādu-plant, 11' you cut with a b[ron]ze knife; you spin white and red wool, surround (and) bind (this); both temples [you bandage (with this)]; 12' his bandage . . . you dry up, and his eyes [y]ou d[aub].*" (Fincke, 2009: s. 90)] regl olan kadın sütün¹⁵, bal, sıvıyağ ve kavrulmuş hardal karışımından hazırlanan bandaj gözlere uygulanmakta, ardından tereyağıyla öğütülmüş *aşhur*¹⁶ minerali sürülmekte ve son olarak *rapādu*¹⁷ bitkisi kökleri kesilip kırmızı-beyaz yünlerle birlikte gözlere ve şakaklara bandaj olarak uygulanmaktadır.

(1986).*Tarihte ve Bugün Şamanizm; Materyaller ve Araştırmalar*. (3. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi; Perrin, Michel. (2003). *Şamanizm*, Bülent Arıbaş (Çev.).(2. baskı). İstanbul: İletişim Yayıncılık. (Orijinali 1995'de yayımlanmıştır).]

¹⁵“*ritually unclean woman*”ın tam çevirisi “*abdestsiz kadın*” demektir ama J. C. Fincke ile Ekim 2018 tarihinde yapılan yazışmalarda, “*regl dönemindeki bir kadın*”a karşılık geldiği anlaşılmıştır.

¹⁶ Göz ve üriner sistem rahatsızlıklarında yağlarla karıştırılarak ilaç olarak uygulanan, ayrıca iblisleri uzak tutabilmek için mühür olarak giyside taşınan bir tür mineral (bkz. “*Aşhar*”, 2004: s. 330.)

¹⁷ Ateş karşıtı (*against fever*) bitkilerdendir. Kelime aynı zamanda listeriosis hastalığı anlamına da gelmektedir (bkz. “*Rapādu*”, 1999: s. 147.).

Resim 7: BM54641+54826 numaralı tabletin ön ve arka yüzü

Günümüz geleneksel halk tıbbında gözlerdeki kanlanma için kadın sütünün ve balın hâlâ kullanıldığı görülmektedir. Aydın’da yaşayan ve “Benek Ocağı” olarak adlandırılan şifacı, bir kısmı kanlanan göze anne sütü damlatmaktadır (Acar, 2017: s. 58). Ayrıca Uşak’ta herhangi bir ocağa gitmeye gerek duymadan aynı işlemin yapıldığı bilinmektedir. Ancak sütü damlatılacak kadının kız bebek annesi olmasına dikkat edilmekte, o anda bulunmadığı takdirde ise erkek bebek annesinin sütünden yararlanılmaktadır. Kaynak kişilere neden kız bebek annesinin tercih edildiği sorulduğunda “*Bebek kızsız kadının sütü yararlıdır, oğlansa fayda etmez. Kız anası bulamadıysak, en azından gözü temizlesin diye mecburen oğlan anasından isteriz.*” şeklinde açıklama yapmışlardır. Şifacı olmadıkları halde gerektiği zaman bu bilgiyi kullanan kaynak kişiler, anne sütünün yerine gözün içine bal damlatılabileceğini ya da göze balla tampon yapılabileceğini de belirtmiştir.¹⁸

Tıbbi tedavide olduğu gibi dinsel/büyüsel tedavi konusunda da benzerlikler vardır. Metinler incelendiğinde Eski Mezopotamya’da şifa için tapınaklara gidilip dualar edildiği, gerektiğinde kalındığı (örnek için bkz. George, 1993: s. 63-75) ve Aşipu’nun büyü ve muskalar yazdığı¹⁹ anlaşılmaktadır. Günümüz halk tedavisinde de Eski Mezopotamya’da olduğu gibi kutsal olduğuna inanılan yerlere (türbe, yatır vb.) gidilip dualar etme, namaz kılma, çaput bağlama gibi uygulamalar yerine getirilmekte, ocak kişiye gidilip okutulmakta, özellikle büyü yapılması sonucu meydana gelen hastalıkların şifası ve nazara karşı koruma amaçlı olmak üzere hocalara muskalar yazdırılmaktadır. Günümüz muskalarına da kutsal isimlerin ve kutsal an-

¹⁸ Kaynak kişiler: Arslantürk (Uşak/Ulubey), Bozkurt (Uşak/Ulubey), Türkkan (Uşak/Merkez).

¹⁹ Bkz. darbe sonucu oluşan çürük ve şişlikler için yazılmış büyüyle tedavi örneği, sayfa 3.

lamları olan rakamların (ebced hesabı²⁰) yazıldığı görülmektedir. Ayrıca yazılan bilgiler içerisinde muska sahibinin astrolojik bilgileri yer alır. Muska yazıldıktan sonra üçgen, dörtgen ya da silindir formlarında katlanır ve kişi bu muskayı üzerinde taşır, suda eritip içere ya da yakıp tütsü yapar (Yeşil, 2015: s. 51, 52).

Sonuç

Çivi yazılı kaynaklarda Mezopotamya toplumunun tıp konusunda ileri düzeyde bir birikime sahip olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıntılı olarak kaydedilmiş reçete ve el kitaplarından şifacıların özellikleri, aldıkları isimler, kullandıkları tedavi yöntemleri ve araç-gereçleri saptanabilmekte, hastalık isimleri ile bu hastalıkların tedavisi için hazırlanan ilaçların içeriklerine ve bir arada kullanılabildiği anlaşılan madeni, bitkisel ve hayvansal drogların oranlarına ulaşılabilmektedir. Ayrıca Mezopotamya'da hastalığın, günahlara karşılık olarak tanrı/tanrıçalar tarafından insanlara verilen bir ceza ya da kötü ruh saldırısı sonucu ele geçirilme olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. İnanca göre hastalığın şifası da tanrı/tanrıçalar tarafından verilmektedir. Bu sebeple Eski Mezopotamya'da tıp ve din birbiriyle iç içe geçmiştir ve tıbbi nitelikli yazılı kaynakların genelinde dini verilere de yer verilmiştir.

Günümüz Anadolu'sunda hâlâ uygulanmakta olan geleneksel halk tıbbında da Mezopotamya tıbbıyla ortak yönlerin olduğu görülmektedir. Sözlü olarak gelecek nesillere aktarılmaya devam edilen geleneksel halk tıbbı bilgilerine göre hastalık, günah işleme, kötü göze gelme ya da cin/şeytan çarpması (örneğin yüz felci) sonucu meydana gelmektedir. Şifacı olan ocak kişi, şifa dağıtabilme özelliğini, kan bağı sayesinde ailesinde ocaklık yapan bir önceki nesilden ya da rüyasında gördüğü olağanüstü varlık veya kutlu kişilerden almaktadır. Bu sayede hem dinsel/büyüsel yöntemleri hem de madeni, bitkisel ve hayvansal ürünlerden elde ettiği ilaçları kullanarak hastalıkları iyileştirebilmektedir. Geleneksel halk tıbbı üzerine yapılan araştırmalar sayesinde ocakların, gerek kan yoluyla şifacı olabilme gerekse tedavi yöntemleri açısından, şaman olarak bilinen şifacılarla da benzerlik taşıdıkları anlaşılmıştır.

Şamanlar ocaklardan farklı olarak, ruhların emirlerine göre hazırlattıkları özel giysileri ve taşıdıkları aksesuarları sayesinde kötü ruhlardan korunabilmekte, onlarla mücadele edebilmekte ve düzenledikleri ayinlerle ruhsal ya da bedensel hastalıkları iyileştirebilmektedir (İnan, 1986: s. 91-96). Günümüz geleneksel halk tedavisinde ise ocakların şamanlardan farklı olarak özel bir giysilerinin olmadığı ve tüm hastalıkların tedavisi yerine sadece bir ya da birkaç hastalığı iyileştirebildikleri görülmektedir. Orhan Acıpayamlı muhtemelen bu yüzden ocakların, şamanların günümüze yansımış hali olduğunu ileri sürmüştür.

²⁰ Rakam olarak harflerin kullanıldığı bu sistemde, kutsal varlıkları anlattığına inanıldığı için harfler doğaüstü varlıklarla bağlantı kurma aracı olarak görülürler (ayrıntılı bilgi için bkz. Yeşil, 2015: s. 52.).

Yapılan araştırmalar incelendiğinde şamanlar ile Mezopotamya şifacısı Aşıpu arasında da benzerlikler olduğu görölmektedir. Bu konuya Ulla Koch “The Aşıpu - Healer and Diviner?” başlıklı yazısında değinmiş ve Aşıpu’nun kendi döneminde hem bir üfürükçü hem de bir şifacı olarak görölmüş olabileceğini belirtmiştir. Ayrıca Koch, Marten Stol’un Aşıpu hakkındaki “şaman” ya da “cadı-doktor” ile karşılaştırılabileceği düşüncesinden de bahsetmiştir (The Aşıpu – Healer and Diviner?, 2018). Stol, Aşıpu’nun hem dinsel/büyüsel hem de tıbbi tedavi uygulaması sebebiyle şamanla benzerlik taşıdığını düşünmüş olmalıdır.

Mezopotamya reğeteleriyle günümüz geleneksel halk tıbbi reğeteleri karşılaştırıldığında, her iki dönemde de şifa için hem dinsel/büyüsel hem de tıbbi yöntemlere başvurulduğu görölmektedir. Dini yöntemlerde tanrılara ve doğaüstü varlıklara başvurulmakta ve muskalarla tedavi edilmekte ya da hastalığa karşı önlemler alınmakta, tıbbi yöntemlerde de yine bitkisel, hayvansal ve madeni droglardan ilaçlar hazırlanmaktadır. Ancak günümüz reğetelerindeki ilaçlar, Mezopotamya reğetelerinde belirtilenlerin aksine genellikle tek bir drogdan oluşmakta bazen de birkaç tanesi karıştırılmaktadır. Mezopotamya tedavi yöntemlerinden biri olan ve en küçük hatada bile ciddi sonuçlara yol açabilen cerrahi uygulama konusunda, yaklaşık son 20 yıla kadar Anadolu’da da hâlâ yapılan bazı uygulamalar olduğu görölmektedir. Örneğin vücudun herhangi bir noktasında çıkabilen çıbanı kesici ya da sivri bir aletle delip iltihabını akıtma ya da çürümüş bir dişi çekme gibi. Bugün ise cerrahi uygulamalar için geleneksel tedavi yerine hastanelerde doktorlar tarafından uygulanan modern tıbbi başvurulmaktadır.

Gerek inançlar, gerek tedavi yöntemleri, gerekse şifacılar, coğrafyaya ve döneme göre farklı isimler olsa da, bir bütün halinde incelendiğinde, genel özellikleri açaşısından birbirine benzedikleri görölmektedir. Halkın inançları ve şifacıların tıbbi uygulama yöntemleri sonucunda da, tıp ve dinin her dönemde bir bütün oluşturduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Acar, Volkan H. (2017). “Türk Halk Hekimliğindeki Ocak Çeşitleri”. *Lokman Hekim Dergisi*, Vol: 7/2, ss. 54-72.
- Adamson, Patrick B. (2008). “Eski Mezopotamya’da Cerrahi”. Gökhan Kağnıcı (Çev.). *Tarih Okulu Dergisi*, Sayı: I, ss. 93-104. (Orijinali 1991’de yayınlanmıştır).
- “Aşar”. (2004). Civil, Miguel, Gelb, Ignace J., Landsberger, Benno, Oppenheim, A. Leo & Reiner Erica (Eds.). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. (4. baskı). Vol: 1/AII, (p. 330). Chicago: The Oriental Institute.
- Atabek, Emine M.; Görkey, şefik. (1998). *Başlangıcından Rönesans’a Kadar Tıp Tarihi*. İstanbul: Dilek Ofset Matbaacılık.

- Böck, Barbara. (2014). *The Healing Goddess Gula - Towards an Understanding of Babylonian Medicine*, Boston: Brill.
- Çığ, Muazzez İ. (2012). *Ortadoğu Uygarlık Mirası 2* (6. baskı). İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Fincke, Jeanette C. (2003-2004). "The Babylonian Texts of Niniveh: Report on the British Museum's "Ashurbanipal Library Project" ". *Archiv für Orientforschung*, Bd: 50, pp. 111-149.
- Fincke, Jeanette C. (2009). "Cuneiform Tablets On Eye Diseases: Babylonian Sources in Relation to the Series DIŠ NA IGI^{II}-ŠÚ GIG". Annie Attia, Gilles Buisson & Markham J. Geller (Eds.). *Advances in Mesopotamian Medicine from Hammurabi to Hippocrates*. Vol: 37. (pp.79-104). Boston: Koninklijke Brill NV.
- Finkel, Irving (2018). "Ashurbanipal's Library: Contents and Significance". Gareth Brereton (Ed.). *The BP Exhibition I am Ashurbanipal: King of the World, King of Assyria*. (pp. 80-87). London: The Trustees of the British Museum/Thames & Hudson Ltd.
- Duymuş Florioti, H. Hande. (2014). "Eski Kültürlerde Köpeğin Algılanışı: Eski Mezopotamya Örneği". *Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 33/55, ss. 45-70.
- Geller, Markham J. (2010). *Ancient Babylonian Medicine Theory and Practice*. Chichester: Wiley-Blackwell.
- George, Andrew R. (1993). "Ninurta-Pāqidāt's Dog Bite, and Notes on Other Comic Tales". *Iraq*, Vol: 55, pp. 63-75.
- Heeßel, Nils P. (2009). "The Babylonian Physician Rabâ-ša-Marduk". Annie Attia, Gilles Buisson & Markham J. Geller (Eds.). *Advances in Mesopotamian Medicine from Hammurabi to Hippocrates*. Vol: 37. (pp. 13-28). Boston: Koninklijke Brill NV.
- İnan, Abdülkadir. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm; Materyaller ve Araştırmalar*. (3. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- "Inninu". (2004). Gelb, Ignace J., Landsberger, Benno & Oppenheim A. Leo (Eds.). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. (5. baskı). Vol: 7/I-J, (p. 151). Chicago: The Oriental Institute.
- Kaplan, Meltem. (2008). *Geleneksel Tıbbın Yeniden Üretim Sürecinde Kadın-Ankara Kent Örneğinde Kuşaklar Arası Çatışma*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kramer, Samuel N. (2014). *Tarih Sümer'de Başlar, Yazılı Tarihteki Otuzdokuz İlk*. (2. baskı). İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.

Kramer, Samuel N. (1963). *The Sumerians: Their History, Culture, and Character*. Chicago & London: The University of Chicago Press.

Mogliazza, Silvia. (2009). "An Example of Cranial Trepanation Dating to the Middle Bronze Age from Ebla, Syria". *Journal of Antropological Sciences*, Vol: 87, pp. 187-192.

Öngel, Gülnur. (1997). *Denizli Halk Hekimliğinde Ocaklar*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

Perrin, Michel. (2003). *Şamanizm*. Bülent Arıbaş (Çev.). (2.baskı). İstanbul: İletişim Yayıncılık. (Orijinali 1995’de yayımlanmıştır).

"Rapādu". (1999). Biggs, Robert D., Brinkman, John A., Civil, Miguel, Farber, Walter, Gelb, Ignace J., Oppenheim, A. Leo, et al. (Eds.). *The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago*. Vol: 14/R, (p. 147). Chicago: The Oriental Institute.

Sayılı, Aydın. (1991). *Mısırlılarda ve Mezopotamyalılarda Matematik, Astronomi ve Tıp*. (3. baskı). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Tekin, Halil. (2017). *Tarihöncesinde Mezopotamya: Yeni Yaklaşımlar, Yeni Yorumlar ve Yeni Kronoloji*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.

Thompson, R. Campbell. (1930). "Assyrian Prescriptions for Treating Bruises or Swellings". *The American Journal of Semitic Languages and Literatures*, Vol: 47/1, pp. 1-25.

Tosun, Mebrure ve Yalvaç, Kadriye. (1975). *Sümer, Babil, Assur Kanunları ve Ammi-Şaduqa Fermanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Yeşil, Yılmaz. (2015). "Muskanın Tarihsel ve İşlevsel Açından Değerlendirilmesi ve Bu Bağlamda Zeyneddin Baba Örnekleme". *Türkbilig Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, Sayı:30, ss. 49-58.

Elektronik Kaynakça

Anne Öpücüğü ile Gelen Mucize. (Temmuz 2012). *Haber Türk Gazetesi*. 20 Aralık 2018 tarihinde <https://www.haberturk.com/dunya/haber/760822-anne-opucugu-ile-gelen-mucize> adresinden erişildi.

Drog Nedir?. 09 Aralık 2017 tarihinde <https://acikders.ankara.edu.tr/mod/resource/view.php?id=3979> adresinden erişildi.

Library of Ashurbanipal. 02 Kasım 2017 tarihinde https://gir.im/https://en.wikipedia.org/wiki/Library_of_Ashurbanipal adresinden erişildi.

The Āšipu – Healer and Diviner?. 10 Haziran 2018 tarihinde https://www.academia.edu/591778/The_Ashipu_-_Healer_and_Diviner adresinden erişildi.

Türk Dil Kurumu. (Eylül 2006).*Ocak-ğt*.12 Aralık 2018 tarihinde http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5c1a9a3cb66134.31329663 adresinden erişildi.

University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology. *Medical Tablet*. 10 Kasım 2017 tarihinde <https://www.penn.museum/collections/object/218008> adresinden erişildi.

Kaynak Kişiler

Arslantürk, S. (Uşak/Ulubey)

Bozkurt, D. (Uşak/Ulubey)

Türkkan, G. (Uşak/Merkez)

Resim Listesi ve Kaynakçası

Resim 1: Mezopotamya ve Anadolu haritası (Hansen, Donald P. (2003). “Art of the Akkadian Dynasty”. Joan Aruz & Ronald Wallenfels (Eds.). *Art of the First Cities: The Third Millennium B.C. from the Mediterranean to the Indus*. (2. baskı). (pp. 189-209). New York: The Metropolitan Museum of Art, figur 51.)

Resim 2: B14221 numaralı tıbbi tabletin ön ve arka yüzü (University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology. *Images for object B14221*. 10 Kasım 2017 tarihinde https://www.penn.museum/collections/object_images.php?irn=218008 adresinden erişildi.)

Resim 3: Urukaleddinna'ya ait mühür baskısı çizimi (Geller, Markham J. (2010). *Ancient Babylonian Medicine Theory and Practice*. Chichester: Wiley-Blackwell, figüre 3.2.)

Resim 4: Assurbanipal Kütüphanesi (Fincke, J. C. (2003-2004). “The Babylonian Texts of Niniveh: Report on the British Museum's “Ashurbanipal Library Project””. *Archiv für Orientforschung*, Bd: 50, pp. 111-149, figure 1.)

Resim 5: Yeni Assur Dönemi'ne ait silindir mühür baskısında Gula ve köpeği (Collon, Dominique. (1988). *First Impressions Cylinder Seals in the Ancient Near East*. Chicago: The University of Chicago Press, figur 793.)

Resim 6: Jennifer Lawson kızı Alice'i öperken (Anne Öpücüğü ile Gelen Mucize. (Temmuz 2012). *Haber Türk Gazetesi*. 20 Aralık 2018 tarihinde <https://www.haberturk.com/dunya/haber/760822-anne-opucugu-ile-gelen-mucize> adresinden erişildi.)

Resim 7: BM 54641+54826 numaralı tabletin ön ve arka yüzleri (Fincke, Jeanette. C. (2009). “Cuneiform Tablets On Eye Diseases: Babylonian Sources in Relation to the Series DIŠ NA IGI^{II}-ŠÚ GIG”. Annie Attia, Gilles Buisson & Markham J. Geller (Eds.), *Advances in Mesopotamian Medicine from Hammurabi to Hippocrates*. Vol: 37. (pp. 79-104). Boston: Koninklijke Brill NV, figures 4 and 5.)

Teşekkürler

BM 54641+54826 numaralı tablette yer alan göz reçetesi çevirisinde soru işaretleri bırakmamak adına e-mail yoluyla kendisine başvurduğumuz Jeanette C. Fincke’e yardımlarından dolayı teşekkür ederiz. Ayrıca, şifacı olmadıkları halde ailelerinden öğrendikleri ve gerektiğinde hâlâ uyguladıkları tedavi yöntemlerini paylaşan Döndü Bozkurt, Gülay Türkkın ve Semra Arslantürk’e teşekkürler.